

AÇILIŞ BİLDİRİSİ

MARKSİZM VE BİREY SORUNSALI

CEM EROĞUL*

Hoş geldiniz! Öncelikle, On Dördüncü Sosyal Bilimler Kongresi açılış bildirisini vermek üzere beni davet etmiş olan Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanı Sayın Galip Yalman'a, başta Sayın Gamze Yücesan Özdemir olmak üzere Dernek yönetim kurulu üyelerine ve gösterdikleri konukseverlik için, başta Sayın Rektör Ahmet Acar olmak üzere, Orta Doğu Teknik Üniversitesi yönetimine teşekkürü borç bilirim.

Bugün sizinle, 2002'de başlayan ve kabaca on iki yıl süren bir araştırma serüvenini paylaşacağım. Bu araştırmanın ilk bölümü 2007 yılında tamamlandı ve o aşamada ulaştığım sonuçları, o yıl yine bu çatı altında toplanan Onuncu Sosyal Bilimler Kongresi'nde, "İnsanın Var Olma Biçimi Olarak Birey" başlığını taşıyan bir bildiride özetledim. İkinci bölümü ise geçen yıl, 2014'te tamamlandı. O yıl Yordam Kitap tarafından yayınlanan *Birey Nedir?* kitabımla, araştırmamı bir bütün olarak kamuoyunun bilgisine sundum.

Bu açılış bildirisinde, size önce araştırma konusunun nasıl ortaya çıktığını (I), araştırmanın ne gibi bilişsel araçlar gerektirdiğini (II), bu araçları kullanarak ulaştığım genel sonucun bir özetini (III) ve nihayet, konuyu esas çözüme götüren kuramsal katkımı (IV) sunmaya çalışacağım.

---

* Prof. AÜ Siyasal Bilgiler F.'den emekli.

İşin başlangıcı, genelgeçer insan tanımından duyduğum rahatsızlık oldu. Bildiğiniz gibi, türümüzün genel kabul gören tanımı, insanın “biyo-psiko-sosyal” bir varlık olduğudur. Kısacası, insanın bir beden (biyo) sahibi olduğu, düşünme-duyumsama-duygulanma yeteneği bulunduğu (psiko) ve daima toplum halinde yaşadığı (sosyal) konusunda genel bir görüş birliği var. İşte benim rahatsızlığım, tam da bu noktada başladı. Çünkü, biraz dikkatle bakıldığında, bunun aslında bir tanım değil, bir betimleme, bir tasvir olduğu hemen görülür. Herkes insanın bir bedeni olduğunu, konuşmasıyla, bakışlarıyla, hareketleriyle duygu ve düşünceler sergilediğini, hep başkalarıyla bir ilişki düzeni içinde yaşadığını “görüyor”. Ama bu gözlemden, insanın ne olduğuna ilişkin bir “tanım” çıkmaz. Bilimin, elbette, gerçeklerin çokyönlülüğüne itirazı yoktur. Ama tanımlama olabilmesi için, bu yönlerden birinin başat kabul edilmesi, bu yönün hem kendi başatlığını, hem de araştırılan nesnenin öteki yönlerini “açıklayabilmesi” gerekir. Bu yapılamazsa, ortada eklettizmden (“seçmecilik” diye çevriliyor ama uygulamaki anlamı “karmançormancılık”) başka bir şey kalmaz.

Öyleyse, herkesin biyolojik-psikolojik-sosyal bir canlı olarak gördüğü insanın başat özelliği, kendisini ve ötekileri açıklayan esas özelliği hangisi? İlk bakışta, ortada üç seçenek bulunduğu, bunlardan her birinin belirleyici öge olabileceği düşünülebilir. Ancak gerçekte durum öyle değil. Pozitif bilim alanında bugün hiç kimse, bağımsız bir gerçeklik olarak bir psikolojinin, somut olarak bir “ruh”un var olabileceğini savunmuyor. Herkes ruhsallığı “türev” olarak görüyor. Dolayısıyla, insan gerçeğini açıklamak için ortada yalnızca iki büyük seçenek kalıyor: ya beden, ya toplum. Beden diyenler için ruh bedeninin, toplum diyenler için ise toplumun bağımlı değişkeni. Örneğin gelmiş geçmiş en büyük ruh bilginlerinden biri olan Freud için ruh, kaynağı bedende bulunan cinsel dürtünün belirlediği bir sistem. Bunun tam karşısındaki görüşü savunanlar için ise, ruhu belirleyen şey, toplumsal ilişkiler düzeni.

Bedene öncelik verenler (biyocular) için, insanın belirleyici özelliği, bir hayvan cinsi olması. İster Aristo gibi, “insan, siyasal hayvandır” (“zoon politikon, o anthropos”) densin, ister bunun Marksist bir görüş olacağı sanılarak insanın “alet yapan hayvan” olduğu savunulsun, sonuç değişmez. Hatta, Adler’in yaptığı gibi, “insanın doğasının sosyallik” olduğunu söylemek de bu bakımdan fark etmez. Teker teker her insanın bedeninde bulunan bir “insan doğası” anlayışı

varsa, bunun bir tür “içgüdü” olarak görülmesi kaçınılmazdır. O zaman da insan, istendiği kadar “incelmiş” ya da istendiği kadar “sosyal” içgüdüleri olsun, yine de bir hayvan türüdür.

Ben yirmi yaşımdan beri Marksist olduğum için, soruyu Marx’a sorum. Baktım, 1844 yılında, daha yirmi altı yaşındayken cevabını tereddütsüz vermiş: “Birey, toplumsal varlıktır” (1844 *Elyazmaları*, çev. Murat Belge, 3. baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2005: 114). Bunu dünyada böyle duru biçimde, “ama”lar, “yine de”ler katmadan söyleyen ilk düşünür Marx’tır. Gerçi daha sonra bu görüşü aynı kararlılıkla savunan başka düşünürler de çıkmıştır. İki örnek vermekle yetineyim: Biri 1931’de ölen ve bütün ömrünü bireysel bilincin toplumsal kaynaklı olduğunu savunmaya adanmış Herbert Mead’dir. Bir diğeri ise, 2006’da ölen ve şu sözü söyleyen ünlü antropolog Clifford Geertz’tir: “İnsan düşüncesi kusursuz olarak toplumsaldır: kökeni açısından toplumsal, işlevleri açısından toplumsal, biçimleri açısından toplumsal, uygulamaları açısından toplumsaldır” (*Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2010: 392). Bir de sinemadan, benim kuşağımın iyi bildiği bir örnek vermek istiyorum: François Truffaut’un 1970’te gösterime giren *Vahşi Çocuk* (“*l’Enfant sauvage*”) filmi. Filmin özelliği, gerçek bir olayı anlatması: On sekizinci yüzyılın sonlarında Fransa’da, bebekken ormanda kaybolmuş, hayvanlarla büyümüş, ergenliğe yaklaştığında bulunmuş ve insan olarak eğitilmek üzere, hükümetin bu iş için maaşa bağladığı ünlü bir doktora emanet edilmiş bir çocuğun öyküsü bu. Film, büyüme çağındayken insanlardan koparılmış bir canlının, nasıl asla tam olarak insanlaşamadığını, örneğin konuşmayı öğrenemediğini, çarpıcı bir biçimde gözler önüne seriyor. Kısacası, insan tek toplumsal canlı. Şu ya da bu özelliği olan bir hayvan türü değil. İkisi de canlıdır diyerek bitkilerle hayvanları aynı cinse sokmak ne kadar yanlışsa, hayvanlarla insanları aynı cinse sokmak, o kadar yanlıştır. Nasıl ki hayvana, örneğin “yürüyen bitki” denemezse, insana da, buna hangi özellik yakıştırılırsa yakıştırılsın, bir hayvan türü denemez.

Toplu halde yaşayan birçok hayvan türü vardır. Buna karşılık hiçbir “hayvan toplumu” yoktur. Çünkü toplumsallık, sadece toplu halde yaşamak değil, türün maddi ve manevi gereksinimlerini, toplumsal ilişkiler aracılığıyla doyumak ve bunları yeniden üretmek demektir. İlişki olabilmesi için, bir iletişim aracı yani dil olmalıdır. Ayrıca, kendilerini *ayrı varlıklar* olarak bilen bireyler olmadan, ilişki, alışveriş olamaz. Dolayısıyla, bir canlı türü olarak insanın belirleyici özelliği *bireylerden* oluşmasıdır.

İnsanı temelde bir hayvan türü olarak görenler için, insanı araştırmaya bireyden başlamak sorun yaratmaz. Bireyin özelliklerine toplumsal ilişkilerden kaynaklanan etkileri de katarsınız, olur biter. Nitekim Batı toplumbiliminde en yaygın yaklaşım budur. Ama insanı özünde toplumsal olarak görüyorsanız, işiniz zor. Çünkü o zaman, daha ilk adımda, bireyi birey olarak değil, “toplumsal birey” olarak ele almak zorundasınız. Bireyselliği görmezden gelip doğrudan doğruya toplumdaki da başlayamazsınız. Çünkü, belirtildiği gibi, toplu olarak yaşayan hayvanlardan farklı olarak, insan toplumunun belirleyici özelliği *farklı bireylerden* oluşmasıdır. Bunu hesaba katmayan bir yaklaşım, daha ilk adımda başarısızlığa mahkûm olur.

İşte, on iki yıllık araştırma serüvenimin ilk beş yılı, konunun kaçınılmaz kıldığı düşünsel aracı, daha ilk adımdan başlayarak bireyle toplumu hep birlikte incelemeye olanak veren kuramsal çerçeveyi aramakla geçti. Sonunda bunu, *Grundrisse*'de, Marx'ın üretimle tüketimin ilişkisini incelediği bölümde buldum. Buna, bundan otuz beş yıl önce *Devlet Nedir?* kitabımı yazarken geliştirdiğim ve yine tarihsel maddecilikten kaynaklanan birkaç bilişsel aracı ekledim. Böylece konumu sistematik olarak tasarlayabileceğim kavramsal çatıyı kurabildim. Sekiz yıl önce, Onuncu Kongre'de sunduğum bildiriye böyle hazırlayabildim.

II

Şimdi size bu bilişsel araçları kısaca özetlemeye çalışacağım. Temel sorunumu hatırlatayım: Benimsediğim insan tanımının zorunlu kıldığı gibi, bireyi ve toplumu birbirinden koparmadan, ikisinden birine öncelik vermeden birlikte ele alabileceğim bir kavramsal çatı modeli bulmak. Marx, *Grundrisse*'nin başında, böyle bir modeli üretim-tüketim ilişkisini incelerken kullanıyor. Bu modele, “diyalektik özdeşlik” diyebiliriz. Marx, üretimle tüketimi birlikte ele alırken, aralarında üç ayrı düzeyde bir özdeşlik bulunduğunu belirliyor. Birinci düzey, “doğrudan özdeşlik” düzeyi. Belli bir açıdan bakıldığında, aynı olgu hem üretim hem de tüketimdir. Marx'ın verdiği örnekle, kendisini doyuran insan, hem besin tüketmekte, hem de kendi bedenini yeniden üretmektedir. İkinci düzey, “araçsal özdeşlik” düzeyidir. Burada artık üretimle tüketim ayrı ayrı ele alınmakta. Ama nesnelere bakımından gene de özdeş oldukları ortaya konmakta. Yine Marx'ın dediği gibi, üretim tüketimin nesnesini yaratır, buna karşılık

tüketim, neyin üretileceğini belirler. Üçüncü düzeye ise, “dolayımsal özdeşlik” adı verilebilir. Bu düzeyin konusu, belli bir toplumda üretimden tüketime ve tüketimden üretime ulaşmak için hangi aşamalardan geçmenin gerektiğini ortaya koymaktır. Örneğin, incelediğimiz toplum kapitalistse, üretimin olabilmesi için önce, yeterli para sahibi bir kişinin piyasaya çıkıp hem üretim araçları satın alması (ya da kiralaması), hem de bunları çalıştıracak işgücünü bulması gerekir. İkinci aşama, fiili üretim aşamasıdır. Üçüncü aşama, bölüşüm aşamasıdır: İşçiler ücretlerini hemen alacaklardır, ama kapitalistin kârını cebine indirebilmesi için önce ürettiği malların piyasada satılması gerekecektir. Tüketime ulaşılabilmesi için bir aşama daha vardır: İşçiler ücretleriyle, kapitalistler de kârlarıyla yeniden piyasaya çıkacaklar ve burada para karşılığında, ihtiyaçları olan tüketim araçlarını satın alacaklardır. Bütün bu dolayımın, incelenen toplumun özelliklerinden kaynaklandığı, örneğin ilkel komünal toplumda, kapitalist toplumun aksine, üretimle tüketimin birbirini hemen izlediği açıktır.

Marx bu modeli başka araştırmalarında da kullanıyor. Örneğin *Kapital*'de, meta-para ilişkisinde. İncelenen nesnelere *hem farklı, hem de birbirinin aynı* olduğu, nesnelere *biri olmadan ötekini var olamayacağı* bütün araştırmalar için, bu model son derece verimlidir. Örneğin, “öğretmen-öğrenci”, maddeci felsefe-bilimler”, yurttaş-ulus”, “mümin- cemaat”, “üye-meclis”, vb. Ne var ki Marx, hiçbir yerde modelin kendisini anlatmıyor. Bunu kullanmakla yetiniyor. Dolayısıyla, aradığım modelin bu olduğunu fark ettikten sonra, yapmam gereken ilk iş, bunu soyut olarak ortaya koyabilmektir. Sonra da bunu, birey-toplum çiftine uygulamak.

Kabaca şöyle bir sonuca ulaştım: 1) “Doğrudan özdeşlik”: Bireysiz toplum, toplumsuz birey yoktur, olamaz. Bu gerçek apaçık olduğu için, bu düzeyin bize öğrettiği fazla bir şey yok. En büyük yararı, negatif yönü. Bize, “dikkatli ol” diyor. Batı’da pek moda olan Robinsonculuklardan uzak durmamızı, hiçbir zaman, kendi kendine yaşayan, ilişki dışında var olabilen bir birey tasavvurundan yola çıkmamamız gerektiğini söylüyor. Aynı uyarıyı, önce toplumu, ancak ondan sonra bireyi ele alan yaklaşımlar için de yapıyor. Örneğin, Durkheim’inki gibi, bireye kendini dayatan bir “ortak bilinç” tasavvurundan olduğu kadar, kendi hareketi için bireysel enerjiye gerek duymayan her türlü yapısalcılıktan da uzak durmamızı öğütüyor. 2) “Araşsal özdeşlik”: Esas kuramsal düzey bu. Burada bizden istenen, hem bireyle toplumu *ayrı ayrı* ele alan, hem de bunları *ilişkileri içinde* inceleyen bütün bilim dallarına başvurarak, bireyle toplumun birbirlerine nasıl araç olduklarını ortaya koymaya çalışmaktır. Burada başvurulması

gereken bilim dalları listesi gerçekten de etkileyicidir: başta evrim kuramı olmak üzere, sosyoloji, antropoloji, etnografya, arkeoloji, kültürel psikoloji, psikanaliz, psikiyatri, psikoloji, çeşitli tıp dalları, biyoloji, genetik, genetik epistemoloji, kültürel-tarihsel psikoloji, beyin araştırmaları, bilişim, yapay zekâ, vb. Ancak elbette, burada benimsenen yaklaşıma bir katkısı olabilmesi için, bu incelemede yüzeysel bir “eklektizm”den kaçınmak, bütün bu bilimsel verileri *tarihsel maddeci* bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir. 3) “Dolayımsal özdeşlik”: Bu düzeyin gereği, *belli* bir tarihte, *belli* bir toplumda, toplumun bireyleşmesine ve bireyin toplumaşmasına araçlık eden rolleri-yapıları-kurumları, bunları genel olarak belirleyen iktisadi-siyasi-ideolojik etmenleri, kültür dünyasını oluşturan, dolayısıyla anlam kaynağı olan ilişkileri, maddi ve manevi nesnelere araştırıp ortaya çıkarmaktır. İkinci özdeşlik düzeyinin aksine, bu aşamada ulaşılabilecek sonuçlar, topluma göre *çok farklı* olacak ve böylece, ikinci düzey verilerinin *somut dünyada* aldıkları biçimleri kavramamıza yardımcı olacaktır.

Genel kavramsal çerçevemiz bu. Ancak, bunu kullanarak ulaştığım genel sonuçları özetlemeden önce, otuz beş yıl önce, *Devlet Nedir? (An Essay on the Nature of the State)*, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981) kitabımı yazarken ulaştığım ve o günden sonra, her araştırmamda, özellikle de bu son birey araştırmamda çok işime yarayan birkaç *bilişsel aracı* da size sunmam gerekiyor. Bunların toplam sayısı, beş. İlk ikisinin özgünlüğü var. Ötekiler görece sıradan. Ama istisnasız hepsi, her türlü araştırma için çok işlevsel.

İlk araç, belirleme kavramıyla ilgili. Bilindiği gibi, her bilimsel araştırma, şu ya da bu türde, şu ya da bu güçte bir belirleme varsayar. Belirleme bütünüyle dışlanarak hiçbir bilimsel araştırma yapılamaz. Ne var ki, belirleme çok geniş bir kavramdır. Bunun içine çok çeşitli etkiler girebilir. Örnekse, yaratma, yok etme, biçimlendirme, bozma, çarpıtma, kışkırtma, uyarma, engelleme, sınırlama, koşullama, vb. vb. İşte bu yığın içinde, ben bir çiftin son derece kullanışlı olduğunu gördüm. Bu da, etkin/edilgin belirleme çifti. Etkin, aktif belirleme, bir sonucun ortaya çıkmasını sağlayan etmen. Edilgin, pasif belirleme ise, sonucu kolaylaştıran, güçleştiren, gelişmesinin belli yönlerini açık, belli yönlerini kapalı tutan bütün etmenler. Genellikle, etkin belirlemeye “neden”, edilgin belirlemeye de “koşullar” diyoruz. Yalnız burada bir noktaya çok dikkat etmek gerekiyor: Bu iki belirleme arasındaki ayrım, birinin insandan, ötekinin insan dışı etmenlerden kaynaklanması *değil*. Örneğin, duruma göre, deprem gibi bir doğa olayı etkin belirleyici, bir salonun kalabalıklığı ise edilgin belirleyici olabilir. Bu belirleme çifti, *her türlü*

duruma uygulanabilecek son derece kullanışlı bir bilişsel araçtır. Küçük bir örnek, bunu daha iyi anlamamızı sağlayabilir. Diyelim, bir arkadaşınızı birlikte gezmeye çağırıyorsunuz. Gezme gerçekleşirse, bunun etkin belirleyicisi, çağrınızdır. Gezmenin nasıl olacağı ise, elde bulunan araca, araç bulunmuyorsa ayakkabılarınıza, yolun durumuna, havaya, kalabalığa, arabalı iseniz trafik kurallarına vb. bağlı olacaktır. Bütün bunlar edilgin belirleyici rolü oynayacaktır. Bu ayrımı sorgulayıcı bir bakışla yapmak, dogmatizmden uzak durmaya, her koşulda “somut durumun somut tahlilini” yapmaya olanak verir.

İkinci araç da belirleme kavramıyla ilgilidir. Bunu, soyut bir biçimde, şöyle deyimleyebilirim: Belirlemenin varlığı *belirleyene*, sonucu ise *belirlenene* bağlıdır. Bu soyut formülün gerisinde, çok somut, çok aydınlatıcı bir gerçek yatıyor. Bunu da Marx'ta buldum. Referansını, *Kapital*'in Yordam Kitap'ta yeni çıkan üçüncü cildine göre vereyim. Bu kitabın 333. sayfasına bakarsanız, burada sözünü ettiğim diyalektik ilkeyi, Marx'ın somut bir örnekte nasıl kullandığını görürsünüz. Marx'ın tartıştığı konu, gelişmiş kapitalist ülkelerle ticaretin geleneksel toplumlar üzerindeki çözücü etkisi. Marx kuralı şöyle koyuyor: “Ve bu çözülme sürecinin nereye yol alacağını, yani eskinin yerini hangi üretim tarzının alacağını, ticaret değil, eski üretim tarzının karakteri belirler.” Başka bir deyişle, belirlemenin kaynağı, onun varlığını açıklayan şey, ticarettir. Buna karşılık belirlemenin ne gibi bir sonuç vereceği, ticarete değil, etkilenen toplumun özelliklerine bağlı olacaktır. Bu, *altın değerinde* bir yöntembilimsel uyarıdır. Örneğin bu kural bize, bir toplumda iktisadi etmenin belirleme düzeneğini kavramamıza olanak verir. Aynı iktisadi belirleme, kendi alanı dışında, etkilediği alana göre değişen *hep farklı* nitelikte etkiler yaratacaktır. Örneğin, aynı iktisadi kriz, siyasette askeri darbeye, ideolojik düzeyde milliyetçiliğin azmasına, aile düzeyinde boşanmaların artmasına, insanlararası ilişkilerde şiddete, felsefede tutucu dünya görüşlerinin güçlenmesine, sanatta yaratıcılığın dizginlenmesine vb. vb. yol açabilecektir. Bu yöntembilimsel kural, Marx'ın çok bilinen bir başka sözünde de dile gelir. Bunun kaynağı, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* adlı eseridir. Şöyle der Marx: “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yapar; ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar” (çev. Erkin Özalp, İstanbul, Yazılama Yayınevi, 2009: 15). Başka bir deyişle, tarihi hep biz kendimiz yaparız. Ama sonucunu, hep toplumun geçmişten katlanarak gelen hazır verileri belirler. Özellikle devrimciler için bu, eşsiz bir gerçekçilik ve sabır dersidir.

Üçüncü araç, diyalektiğin çok iyi bilinen niceliğin niteliğe dönüşümü ilkesidir. Bunun, somut çözümler için son derece işlevsel olduğunu, başka bir deyişle, büyük bir işlemsel, operasyonel güce sahip olduğunu hep akılda tutmak gerekir. Örneğin az önce sözü edilen iki araç da, bu ilke olmadan başarılı bir biçimde kullanılamaz. Diyelim kuram bize, insan ilişkilerinde genel kural olarak toplumsallığın bedenselliğe göre ağır bastığını, başka bir deyişle toplumsalın etkin, bedenselin ise edilgin belirleyici olduğunu söylüyor. Elimizde niceliğin niteliğe dönüşümü ilkesi yoksa, bu genel kural sonucunda, kolayca dogmatizme düşebilir, gerçekleri kavramaktan aciz kalabiliriz. Oysa bunu biliyorsak, örneğin siyasi bir görevin sağlık nedenleriyle terk edilmesinde, edilgin belirlemenin belli bir yoğunluk eşiğinden sonra etkinleştiği gerçeğini görürüz. Yukarıdaki örneğe dönersek, gezmeniz sırasında arabanız arızalanırsa, edilgin belirleyici etkin hale gelmiş olur ve gezinizin akıbetini artık sizin çağrınız değil, arabanın durumu belirler. Belirlemede sonucun belirlenene bağlı olacağı kuralı da, belli bir nicelik eşiği aşıldığında geçerliğini yitirebilir. Örneğin, Fransız Devrimi, Rus Devrimi gibi çok büyük olaylarda bu durum görülür: Devrimin gücü, eski toplumun koşullarını bütünüyle silip süpürebilir.

Dördüncü araç, araştırma ve sunumda somutluk-soyutluk düzeyinde tutarlılıktır. Bu da çok önemli bir kuraldır. Bilimsel araştırma ve sunumda, kestirmecilikten ve genellemecilikten kaçınma yolunda ciddi bir uyarıdır. Bu konuda da Marx, hem kötü örneğin, hem de iyi örneğin kaynağıdır. Kötü örnek, 1859 tarihli *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın Önsöz'ü*dür. Yalnızca iki sayfada, koskoca bir maddeci tarih görüşü özetlenmiş! Marksizm hakkında bu güne dek süren yığınla yanlış anlamının kaynağı bu metindir. Üretim güçleri, temel yapı, üstyapılar ve devrim hakkında, son derece mekanist görüşlere dayanak olabilmiş bir metindir bu. Buna karşılık, aynı *Katkı* için, ondan iki yıl önce (1857'de) yazılmış ve Marx'ın ölümünden yarım yüzyıl sonra yayınlanmış olan *Giriş*, hem araştırmada hem de sunumda, çözümlenme düzeylerinin ayırt edilmesinde son derece titiz bir çalışmadır. Ayrıca, *uygulamada* da, bu titizliği, başta *Kapital* olmak üzere, Marx bütün eserlerinde göstermiştir.

Beşinci araç, rol-yapı-kurum kavramlaştırmasıdır. Bu kavramlaştırmanın kullanılması kaçınılmazdır. Olguları tam bir akışkanlık içinde inceleme olanağı yoktur. Hayat hiç durmasa da, bilimsel araştırma için onu belli kalıplarda "pıhtılaştırmak", bir ölçüde "dondurmak"

kaçınılmazdır. Ama bunu yaparken kesinlikle kaçınılması gereken bir tehlike, istisnasız her zaman ve durumda, bu kalıpların hep belli etken *özneler* tarafından işletildiğini gözden kaçırmaktır. Başka bir deyişle, bireylerin, rollerin-yapıların-kurumların *içine girmediklerini*, bunların *zaten bireylerin içinde* bulunduğunu görmemektir. Yine başka bir deyişle, toplumsal *yapılagelişlerin* bireysel *alışkanlıklar* biçiminde gerçekleştiğini gözden kaçırmaktır. Aslında burada hata, hiçbir zaman belirlenmemiş, saf birey diye bir şey olamayacağını, bireyin daima “toplumsal birey”, yani *zaten belirlenmiş* birey olduğunu unutmaktır. Marx’la Engels’in *Alman İdeolojisi*’nde dedikleri gibi: “*belirli* bir tarza göre üretici faaliyette bulunan *belirli* bireyler, bu *belirli* toplumsal ve siyasal ilişkilerin içine girerler” (çev. Sevim Belli, 3. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1992: 41, vurgular benim).

III

Şimdi, kısaca sunduğum bu bilişsel araçları ve birey-toplum diyalektik özdeşliğinin karşılıklı araçsallığını (bu özdeşliğin ikinci düzeyini) araştıran türlü bilimlerin verilerini kullanarak ulaştığım birkaç genel sonucu özetlemek istiyorum. Herkes insanın “biyo-psiko-sosyal” bir varlık olduğunda anlaştığına göre, bu genel sonucun, sırasıyla bu öğelerin her biri için neler söylediğine bakmakta yarar var. Bunun için önce bedene, sonra ruha, sonra da insanın toplumsal yönünü belirleyen kültüre bakacağım.

Hepimizin *bedeni*, ikili bir oluşumun ürünüdür. Tür olarak, soyoluşsal (filojenetik) bir gelişmenin, tek sözcükle, evrimin ürünüyüz. Bireysel bedenimiz ise bireyoluşun (ontojenezin) ürünüdür. Dolayısıyla bedenimizin nasıl belirlendiğini araştırırken, bu iki yön üzerinde durmalıyız.

Evrime ilişkin verileri, antropolog Metin Özbek’in, *İnsanın Tarihöncesi Evrimi* kitabından aldım (İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2010). Veriler özetle şöyle: İnsansılar, yaklaşık 5-6 milyon yıl önce, son insanımsı akrabalarımız olan şempanzelerden ayrılıyorlar. Özellikleri, iki ayak üzerinde yürümeyi alışkanlık edinmeleri. Bunun tam yerleşmesi, daha 2-3 milyon yıl alıyor. Zamanımızdan yaklaşık 2,5 milyon yıl önce, bir grup insansı, doğada çok yaygın olarak bulunan kuvars yumrularını, kendilerine daha elverişli hale sokmak için işlemeye başlıyor. O zamana dek, şempanzeler gibi başka insanımsılar da, örneğin meyve düşürmek ya da böcek yuvası dağıtmak için dalları ya da taşları kullanıyorlar. Ama insansılar içinde ortaya çıkan yeniliğin

özelliği, kullanılan araçlara belli bir biçim verme çabası. Bunu yapan insansuların beyin hacmi 400 sm³ dolayında (ortalama 1.350 sm³ olan bugünkü beynin üçte birinden az). Altı yüz bin yıl içinde bu çaba çok önemli bir sonuç verdi: Zamanımızdan yaklaşık 1,9 milyon yıl önce, *ilk homo cinsi* ortaya çıktı. Beyin hacmi 660 sm³ olmuş, taşları biçimlendirme çabasına girişmiş olan insansuların beyinde yüzde elliyi aşan bir büyüme gerçekleşmişti. İnsansı, artık insan olmuştu. Homo cinsinin bireyi, kuvars yumrularını birbirine vurarak elde ettiği ve bilemediği keskin yongaları başparmağı ile işaretparmağı arasına sıkıştırıyor, yoldaşlarıyla birlikte hayvan leşlerini yüzüyor, etleri parçalıyor, hazırladığı taş satırlarla kemikleri kırıyor, sivri uçlu taşlarla ilikleri dışarı çıkarıyor, kabilesiyle birlikte üretiyor ve ürünleri paylaşıyordu. Elle düzgünce kavramayı öğrenmenin, göz ve hareket eşgüdümünü edinmenin, ortak üretimi yürütmenin ve ayrıca, ürünü bölüşmenin olmazsa olmaz koşulu da iletişimdi: Homo cinsinin ilk türleriyle birlikte, *konusma dili* de gelişmeye başladı. Bunun için, gırtlakın yutağa doğru inmesi, türlü sesler çıkarmaya elverişli bir boşluğun oluşması, beynin de bu ortak işleri tasarlama ve paylaşma gücüne erişmesi gerekiyordu. Artık buzul çağları da başlamıştı. Homo cinsinin gelişip yok olan çeşitli türleri bu değişken iklim koşullarıyla baş etmek zorundaydı. Yaklaşık üç yüz bin yıl içinde, zamanımızdan aşağı yukarı 1,6 milyon yıl önce, bedenimiz bugünkü biçimini aldı. Beynimiz de, bugünkü beynimizin yüzde altmış beşine, 800-900 sm³'e ulaştı. Bu, eskisine oranla, neredeyse bir yarı yarıya büyüme daha demektir. Evrim sürecinde gecikmiş olan insansular, homo cinsiyi birlikte yaşamaya devam ettiler ve zamanımızdan yaklaşık 1,3 milyon yıl önce yeryüzünden silindiler. Sonraki evrimde, iki önemli aşama geçildi. Zamanımızdan yaklaşık 1,5 milyon yıl önce, simetrik üçgen formunda, boyu 5 ila 35 santim arasında değişebilen el baltaları üretilmeye başlandı ve iki yüz bin yıl öncesine kadar yaygın olarak kullanıldı. Bu silah, büyük otobur hayvanları topluca avlamakta çok işlevseldi. Avcılar grubu, avı uygun bir yere, örneğin bir batağa sürüklüyor, sonra da hep birlikte baltalarıyla üzerine çullanıyorlardı. (Bunun gerektirdiği eşgüdüm, iletişim, komuta, dayanışma kolayca tahmin edilebilir.) Öteki büyük adım, ateşin keşfiydi. Ne zaman olduğu tam bilinmiyor. Ama en azından beş yüz bin yıllık bir geçmişi var. Ateş müthiş bir *sosyalleşme aracı*. Vahşi hayvanları uzak tutuyor, o zamana dek yenmeyecek sertlikteki etleri, deniz hayvanlarını, kökleri besine dönüştürüyor, yağlardan kandil, postlardan örneğin kayık gibi türlü araçlar yapılmasına imkân veriyor, ateşte ucu sertleştirilmiş değneklerden mızrak yapılabiliyor, topluluk üyelerini birbirine çok daha fazla yakınlaştırıyor, iletişim gereğini daha da artırıyor. Yaklaşık 150-200 bin yıl önce, bugünkü beyin hacmine ulaşıldı. O sıralarda, Homo türleri içinde, bir tek

Neandertaller ile Homo Sapiens kalmıştı. 30-40 bin yıl önce ise, Neandertallerin de yok olmasıyla birlikte, bugünkü insan türü, homo cinsinin tek temsilcisi haline geldi. Daha 90 bin yıl önce, insanlar ölümlerini gömmeye başladı. Yani görölenin ötesini tasavvur edebilen *soyut düşünce* çıktı ortaya. İnsanlıkla birlikte ortaya çıkan dil, *simgesel düşünmenin* yolunu döşedi. Yaklaşık 30-40 bin yıl önce, resim, müzik, süsleme-süslenme gibi sanat dalları gelişmeye başladı. Neolitiğe, tarım devriminin eşiğine gelindiğinde, insanlar türlü işlerinde kullandıkları 92 çeşit taş alet geliştirmişler, bunlarla boynuz, kemik, fildişi, deri, ağaç ya da daha yumuşak taşları işleyerek ok-yaydan dikiş iğnesine dek kendilerine yığınla alet üretmişlerdi. Evrimin bize verdiği *ders* apaçık: İnsansılar, maddi ve manevi yaşamlarını *birlikte üretmeye* başlayarak *insanlaştılar*. Tesadüfen ortaya çıkan mutasyonlardan, *toplumsallığı destekleyenler*, örneğın büyük beyin, konuşmayı kolaylaştıran gırtlak-yutak yapısı, gözlemciliğı, el becerisini, çeşitli ustalıkları mümkün kılan sinir-kas yapılaşması başarılı oldu ve çoğaldı. Toplumsal yaşam, biyolojik evrimin *yönlendiricisi* oldu. Kaldı ki, bu arada, *kültürel evrim* biyolojik evrimle yarışmaya başladı, sonunda da *onu geçti* ve insan türünün gelişmesinde *en önemli etmen* haline geldi. İnsanı insan yapan, şempanzeyle %95'i aşan bir oranda paylaştığı genetik yapısı değıl, toplumsallığıdır. Beden, ancak bu toplumsallaşmayı taşımaya elverişli hale geldiğı ölçüde, insanlaşmaya hizmet etmiştir. Onu bu hale getiren de toplumsallaşmadır. (Bu saptamadan, bedenin *önemsiz* olduğı sonucunu çıkarmak elbette yanlış olur. Az önce özetlediğim ikinci bilişsel aracın kavramlaştırmasıyla söylersek: Belirleyen toplumdur ama *belirlenen* bedendir; dolayısıyla, belirlemenin *sonucunu biçimlendiren* bedendir.)

Bedenin oluşumuna *bireyoluş* ("ontojeni") açısından baktığımızda ise, toplumsallık artık hiçbir uzun boylu açıklamaya yer bırakmayacak ölçüde apaçık ortadadır. Birey bedeninin oluşumu ve gelişimi bütünüyle toplumsal bir olgu ve süreçtir. Bir kere, bireysel bir bedenın ortaya çıkmasının ilk koşulu, bir kadınla bir erkek arasında bir *toplumsal ilişkidir*. Gebeliğın nasıl yürüyeceğı bütünüyle toplumsal bir olgudur. Kadın uyuşturucu kullanabilir, geçim koşullarının baskısı altında artık fazla gelen bu çocuğı düşürme umuduyla karnını at arabasının okuna vurabilir ya da düzgün bir hastanede aylık kontrollerini ihmal etmeden sağlıklı bir gebelik yürütebilir. Doğum olayı da bütünüyle toplumsaldır. Kadın tarlada çömelip dizlerini ayırarak doğurabileceğı gibi lüks bir hastanenin ameliyathanesinde de doğum yapabilir. Çocuğın emzirilip emzirmeyeceğı, ne kadar zamanda bir meme verileceğı, biberona geçilecekse ne zaman geçileceğı vb. de tamamen toplumsal bilgi ve alışkanlıklara bağılıdır. Bebeğın

kundaklanmasından, sallanan beşikte ya da annesinin yanında uyumasından, tuvalete alıştırılmasından, temizlik alışkanlıkları edinmesinden dinleyeceği dillere, konuşmalara, seslere, duyularını biçimlendirecek her türlü uyarana dek, her şey toplumsaldır. Çocuk yaklaşık bir yaşında (insansılar gibi) yürümeye başlar, yaklaşık iki yaşında (homo cinsi gibi) konuşmaya başlar. Bu süreç içinde başka insanlarla (“toplumla”) birlikte olmamışsa, insanlaşmayı (konuşmayı) başaramayacağı kesindir. Dahası, bu yönde bir örnek görmeden, iki ayak üzerinde yürümeyi öğrenebileceği bile çok kuşkuludur. Çocuk büyüdükçe bedeninin yapısından biçimine dek, her şeyin toplumsal kaynaklı olduğunu görmek için olgulara bakmak yeter. Çocuğun boyu, posu, rengi vb. (çeşitli fiziksel görünümlü bireyleri bir araya getiren) *toplumsal bir alışverişin* sonucu olan, dolayısıyla *toplumuna göre değişen* bir kalıtımsallığın ürünüdür. Beş duyusu, parçası olduğu kültürce biçimlendirilir. Saçını kestirmesinden tırnak bakımına, konuşma tarzından bakışlarının anlamına, yaptığı spordan günlük yaşam alışkanlıklarına dek, toplumca biçimlendirilmemiş hiçbir insan bedeni yoktur. En bedensel, en basit görünen işlerimiz bile gerçekte toplumsaldır. Uykumuzdan beslenmemize, “doğal” ihtiyaçlarımızın giderilmesinden sağlığımıza, sevişmemizden ölümümüze dek, bedenimizin oyuncu olarak ortaya çıktığı bütün edimler, gerçekte birer *toplumsal ilişkidir*. Birazdan, “ruh” dediğimiz şeyin bu biçimlenişten başka bir şey olmadığını göreceğiz. Ne var ki, herkesin bedensiz bir ruh olamayacağını kolayca fark edebilmesine karşılık, ruhsuz bir beden *olamayacağını* birçoğumuz görmeyiz. Oysa, ruhsuz bir beden toplumca biçimlendirilmemiş bir beden demektir ve gerçekte böyle bir şey olamaz. Ya da olur, ama *insan bedeni olmaz*. (Bireyoluştta bedeninin yeri değerlendirilirken de, az önce özetlenen bilişsel araçları, özellikle de *niceliğin niteliğe dönüşmesini* akılda tutmakta yarar var: *Edilgin belirleyici* olarak beden, belirlemenin sonucunu biçimlendirmekle kalmaz, somut yaşamöykülerinin türlü aşamalarında pekâlâ *etkin belirleyiciye* de dönüşebilir.)

İnsan gerçeğinin ikinci büyük özelliği, her birimizin bir duygu-düşünce yapısına sahip olması: Bu da, genelgeçer insan tanımının “psiko” yönü; günlük dilde, “ruh” dediğimiz şey. Dinsel inanışları bir yana bırakıyoruz. Dolayısıyla, bedenden bağımsız, kendi başına var olabilecek bir ruh inancı, konumuzun dışında. Burada açıklığa kavuşturmaya çalıştığımız şey, ruhsal yapımızın (“psayki” mizin, “psişe” mizin) niteliği ve kaynağı. Herkes, her bireyde bir düşünme-duygulanma yeteneği bulunduğunda ve hepimizin, bu yetenek sayesinde oluşmuş bir düşünce-duygu yapısına sahip bulunduğumuzda hemfikir. Ayrılık, bunun kaynağında ve yapısının özelliklerinde başlıyor. İnsanı bir tür hayvan olarak görenler, yani insan tanımında bedene ve

içgüdüye öncelik verenler için, ruhun esas kaynağı beden. Örneğin Freud bu görüşte. Ona göre, ruhumuzu yöneten esas güç, enerjisini cinsellik içgüdümüzden alıyor ve duygu-düşünce sistemimizin baş belirleyicisi bu oluyor. Bu tür bir bakış açısının kaçınılmaz sonucu, türümüzün ayrılmaz özelliğini oluşturan bir “insan tabiatına” inanmaktır. Bu görüş son derece yaygındır. “Sağduyu”nun gereğidir. Bu “tabiat”ın niteliklerine ilişkin olarak ne düşünülürse düşünülün, önemli olan *değişmezliğidir*. Bütün tarihi biçimlendiren de bu insan tabiatıdır. Buna karşılık, insan olgusunda belirleyici yön olarak toplumsallığı görenler için, böyle değişmez bir insan doğası olamaz. Ruh dediğimiz şey, esas olarak toplumsal ilişkilerin belirlediği bir yapıdır. *Ruh, toplumsallığın bireysel biçimidir*. Her birey, toplumunun sınıfsal yapısının ve tarihsel konjonktürün belirlediği bir çerçevede, sayısız iktisadi, siyasi, ideolojik etmenin belirlediği, geçmişten günümüze uzanan yine sayısız edilgin belirlemenin koşulladığı bir ortamda yetişir. Bireylerin, hem toplumlarından kaynaklanan ortak özellikleri, hem de özgül kalıtımlarının ve yetişmelerinin ürünü olan farklılıkları vardır. Ortak özellikler, *o topluma özgü “insan tabiatını”* oluşturur. Toplumla birlikte bu tabiat da değişir. Ruhun oluşumunda en önemli belirleyici, *yüz yüze ilişkilerdir*. Temel güven böyle kazanılır, beş duyunun her biri kültürel özelliklerini böyle edinir, toplumun ortak dili böyle öğrenilir, bireysel bilinç böyle yeşerir, toplumsal ilişki ağı içinde bireyin duygu ve düşünceleri böyle oluşur. Toplum *etkin belirleyicidir*, ama toplum, *toplum olarak* hareket edemez; *birey olarak* hareket etmek zorundadır. Dolayısıyla, etkin belirleyiciliğini de *bireysel biçimde* gerçekleştirmek zorundadır. Kaldı ki öyle olmasaydı, kişi hiçbir zaman *özneleşmez*, başka bir deyişle, gerçek bir “toplum üyesi” haline gelemezdi. Özneleşmede en kritik eşiğe beş yaş civarında erişilir. İnsan birey olarak işleyebilmek için, bebekliğin dağınıklığından kurtulmak, bedenini eşgüdümlü olarak yönetebilecek bir duygusal-düşünsel sistemleşmeye ulaşmak zorundadır. Bu kişilik yapıları toplumsal ürünlerdir, ama toplumun da *varlık koşulunu* oluştururlar. *Toplum ancak bireyler biçiminde var olabilir*. Dolayısıyla, etkin toplumsal belirlemeleri de, ister istemez, işte bu beş yaşından başlayarak oluşan bireysel psikik yapılar gerçekleştirecektir. Bedenleri de biçimlendiren aslında bunlardır. Ruh dediğimiz şey, bedenin biçimleri ve donanımlarıdır: Her birimizin ruhu, genetik yapımızda, sinir sistemimizde, hormonlarımızın bileşiminde, kalıtımla geçen mizaç özelliklerimizde, dış görünüşümüzde, duruşumuzda, yürüyüşümüzde, salınışımızda, koşmamızda, çeşitli hareket biçimlerimizde, bakışlarımızda, ses tonumuzda, sesleniş biçimlerimizde, el kol hareketlerimizde, hitap tarzlarımızda, el sıkışmalarımızda, öpüşmelerimizde, sarılmalarımızda, bir başka insana yönelen bütün beden hareketlerimizde, saçımızı kestirdiğimiz biçimde,

boyatıyorsak boyasında, yüzümüzün ve genellikle cildimizin bakımında, erkeksek sakalımızda ya da tıraş olmamızda, kıllarımızı aldırıp aldırmamızda, kilomuzda, göbek biçimimizde, kas yapımızın gelişme biçim ve derecesinde, tırnaklarımızda, dövmelerimizde, süründüğümüz kokularda, tepeden tırnağa süslerimizde, giysilerimizde, takılarımızda, takıntılı hareketlerimizde, vb. bulunur; kısacası ruhumuz, bizi değişik bir birey yapan özelliklerimizin toplamından başka bir şey değildir. Bunları da hep toplumsal ilişki içinde edindiğimiz için, ruh, gerçekte, toplumun bedene verdiği biçimdir. Ruhun en önemli özelliklerinden biri, geniş ölçüde *bilinçdışı* olmasıdır. Zaten böyle olmasaydı, hayat mümkün olmazdı. Aldığımız her soluğun, attığımız her adımın farkında olsaydık çıldırırdık, felç olurduk. Demek ki bu bilinçdışılık son derece işlevseldir. Hem sadece alışkanlıklarımız değil, görmek istemediğimiz *ruhsal özelliklerimiz* de bilinçdışıdır. Özellikle sorunlu toplumsal ilişkiler üreten toplumlarda bireylerin bunlara uyum sağlaması, çoğu zaman sağlıksız *savunma düzeneklerinin* oluşturulmasını gerektirir. Bunların da işlevsellikleri, bilinçdışı olmalarına bağlıdır. Sanatçılar, keskin duyarlılıklarıyla, toplumsal ilişkilerin bedenlere vurduğu sağlıklı ya da sağlıksız damgaları teşhis etmekte ustadırlar. Ama, birtakım çok belirgin toplumsal biçimlenişleri herkes görebilir. Kibrinden baston yutmuşa dönmüş, külhanilik taslamaktan sağa sola devrilerek yürüyen, yağcılıktan, yaltaklanmaktan solucanlaşmış ya da tersine, iyilikseverlikleri yüzlerinden akan bedenleri genellikle çoğumuz kolayca fark ederiz. Özetle her birey, toplumsal ilişkilerinin bileşkesini ruhunda taşır, bu da bedeninin görünümünde ve tavrında yankılanır. Biz birbirimize baktığımızda, bedensel biçimlerimiz içinde, gerçekte *toplumu* görürüz.

Nihayet, toplumun kendisi de *toplumsal* bir üründür. İnsanı insan yapan “sosyal” olma özelliğinin kaynağı, on sekizinci yüzyıl burjuva ideologlarının yanlısamalarının aksine, bireyler tarafından kotarılan herhangi bir “toplum sözleşmesi” değildir. Toplumsal yaşamın kendisidir, başka bir deyişle *kültürdür*. Ünlü sosyal psikologlarımızdan Çiğdem Kâğıtçıbaşı, yüz altmışın üzerinde kültür tanımından söz ediyor (*Günümüzde İnsan ve İnsanlar*, 12. basım, İstanbul, Evrim Yayınevi, 2010: 379). Bunları bir yana bırakıp biz kısaca kültürü, insan davranışlarını biçimlendiren ve insanlar için anlamlı kılan ilişkilerin, maddi ve manevi nesnelere toplamı olarak tanımlayabiliriz. Kısacası kültür, birbirimizi insan olarak tanımamıza olanak veren bir bütün olarak çevre ve onunla birlikte, ayrı ayrı bütün bileşenlerinin toplamıdır. Kültürlerin en önemli ögesi dildir. Kültür her yerededir. Çünkü insanın dünyası, esas olarak, insanın kendi ürünüdür. Örneğin doğal çevremiz, çok geniş ölçüde kültür eseridir. Bitkilerin genetiğiyle

oynamak son marifetimiz olsa da, bu tür müdahalelerin geçmişi on iki bin yıl öncesine, neolitiğin başına dek uzanır. Hızla yok etmekte olduğumuz bir avuç balta girmemiş ormanın dışında, bitki örtüsü bütünüyle insan eseridir. Hayvanlar da öyle. Aslında hayvanlar âlemine müdahalemiz daha da eskidir. Son yıllarda bir koyunu klonlamamızdan on beş bin yıl önce, bundan çok daha önemli olarak, yeni bir hayvan türünü, köpeği yaratmış ve daha neolitiğe ulaşmadan, aşırı avlanmamız sonucunda, yaklaşık elli dolayında iri otobur hayvan türünün yok olmasına katkıda bulunmuştuk (ÖZBEK: 153). Her yer, kültür eseri olan evcil hayvanla kaplı. Vahşi türler hızla yok olmakta. Hayvanat bahçelerinde korumaya çalıştıklarımız hızla türesel özelliklerini yitirmekte. Bakterileri bile azdırdık. Yerli yersiz kullandığımız antibiyotiklerle, ilaçlarımıza dayanıklı yepyeni bakteri türleri yarattık. Gözü kara sanayileşme ve tüketim çılgınlığımızla, yeryüzünü neredeyse geri dönülmez ölçüde kirlettik. İklimleri bile şaşırttık. Kültürümüz sayesinde, doğayı önce yaşanır hale getirdik, sonra da yaşanmaz. Ancak kültürü en çok doğa dışına, barınma, üretim ve tüketim mekânlarımıza yığdık. Harabelerden günümüzün megapollerine, müzelerden fabrikalarımızdaki, atölyelerimizdeki, bürolarımızdaki sayısız araç, alet, aygıt, makineye dek, inanılmaz miktar ve çeşitlilikte nesne ürettik. Mızraktan, ok-yaydan atom bombasına dek, her türden silah yaptık, kayıktan denizaltılara, yüzer kentlerden farkı olmayan gemilerden süpersonik uçaklara, hatta uzay mekiklerine dek her türlü ulaşım aracını geliştirdik, binlerce dil yarattık, kimilerini hâlâ çözemediğimiz yazılar oluşturduk, sayısız inanç sistemi, dinler, törenler, her alanda değişik gelenekler geliştirdik, sünnetten kulak delmeye bedenimizle ilgili diziyle müdahale çeşidini gelenekselleştirdik, şaşırtıcı çeşitlilikte örgütlenmeler, yönetim yapıları kurduk, unvanlar, üniformalar, hitap tarzları yarattık, duyularımızı ve her türlü duygumuzu inanılması güç bir çeşitlilik ve zenginlikte işleyen her türlü sanatı geliştirdik vb. vb. Görüldüğü gibi, insanın dünyası gerçekten de bir *kültür dünyası*. Ne var ki, kültürün kolayca fark edilmeyen en önemli özelliği, *insanlar tarafından taşınmakta olmasıdır*. Bütün bu kültür nesnelere, ancak onları tanıyan, kullanmasını bilen, belli *becerilere sahip* insanlar bulunduğu için birer kültür nesnesidirler. Bütün gelenekler, yapılagelişler vb., *bireysel alışkanlıklar* biçiminde ortaya çıktıkları için vardırırlar. Bisikletten uçak ya da tank kullanmaya, voleyboldan güreşe, takım tezgâhı ustalığından atom mühendisliğine, keman virtüözlüğünden ip cambazlığına, hokkabazlıktan tiyatro oyunculuğuna dek akla gelebilecek her türlü toplumsal beceriyi biz *bedenlerimize işlemiş olarak taşıyoruz*. Rollerile, yapılarıyla, kurumlarıyla, her türlü kültürel varlığıyla toplum, bedenlerimize yerleşmiş durumda. İnsanın belirleyici özelliği de işte tam burada: Tarih boyunca kültür, toplumsal

ilişkileri biçimlendiriyor, bunlar bedenlere ruh biçiminde işliyor ve bu bedenlerin enerjilerini kullanan ruhların aralıksız müdahalesiyle kendini durmadan yineliyor ve dönüştürüyor. *Belirleyici özellikleri açısından bakıldığında, beden de, ruh da, kültür de, gerçekte toplumsallığın, hem tarihsel hem de eşzamanlı olarak gerçekleşme biçimlerinden başka bir şey değildir.*

IV

Şimdi geliyorum bu araştırmamın ikinci yarısında çözmek zorunda kaldığım büyük soruna. Sorun şu: Hayvanlar söz konusu olduğunda, her türü, o türe özgü bir *bedenle* ve türün davranışlarını belirleyen *içgüdülerle* tanımlayabiliyoruz. İnsan cinsinin ya da daha doğrusu, cinsi temsil eden bugünkü tek insan türünün de kendine özgü bir bedeni var. Ama bir hayvan türü olmadığı için, kendisini belirleyen içgüdüleri yok. Bu nedenle, tek bir insan doğasına değil, topluma göre değişen doğalara sahip. Peki bu değişkenlik sınırsız mı? İşte kafamdaki sorun, bunun olamayacağını görmemle başladı. İnsan tür olarak sonsuz bir çeşitlilikte olsaydı, başka bir deyişle sonsuz sayıda insan doğası bulunsaydı, ayrı bir canlı *türü* olarak insan diye bir şey olamazdı. Tür olarak insan, ancak bireyleri kendi aralarında hiç kesilmeyen bir iletişim düzenine sahip oldukları için var olabiliyor. İletişim olabilmesi için, farklılığı algılamamıza olanak verecek bir *ortak zeminin* bulunması kaçınılmazdır. Hayvanlarda bu ortak zemin, türe özgü beden ve içgüdü düzenidir. Peki insanlarda nedir? İnsan bedeni ortaktır, ama bu yetmez. Çünkü hayvan bedeninden farklı olarak, bu beden içgüdüyle donanmış değildir. Dolayısıyla, insan türünün bedeni, tür içi iletişime ortak zemin olma açısından gereklidir, ama yeterli değildir. Bir de buna, “ruhsal” alışverişlerimize ilişkin bir ortak zemin eklemek zorundayız. Ama bu öyle bir zemin olmalı ki, hem ortaklık-türdeşlik sunabilsin, hem de bu ortak temel üzerinde değişik insan doğalarının ve farklı bireyselliklerin gelişmesine olanak versin.

İşte bu sorunu çözmek için kafa yorarken, insan bedeninin duyu düzeninin, bu soruna bir yanıt modeli sunduğunu ayımsadım. Gerçekten de, yalnızca beş duyumuz var, ama bu beş duyuyla neredeyse sonsuz çeşitte ses, koku, tat, görünüş, dokunuş deneyimleme olanağını bulabiliyoruz. Öyleyse sorunu çözmek için yapmamız gereken şey, insan ruhunun

algılayabileceği belli başlı duygu-düşünce çeşitlerini saptamaktı. Başka bir deyişle, nasıl ki duyular insan bedeninin dünyaya açılan kapıları ise, sorunumuzu çözmek için yapacağımız iş, “ruhun kapılarını” belirlemektir. Ancak bunu yaparken, insanla ilgili temel bir gerçeği de göz önünde bulundurmak zorundaydık. İnsan “ruhunun” (“psişe”sinin) malzemesi daima bir duygu-düşünce *karışımıdır*. İnsanda duyguyu düşünceden ya da düşünceyi duygudan bütünüyle yalıtma olanaksızdır. Dolayısıyla, saptayacağımız “ruh duyuları” her zaman bir duygu-düşünce karmasından oluşacaktır. Gordon Allport, 1920’li yıllarda, ruhsal yapıların “ayırıcı özelliklerini” (“traits”) araştırmaya başlamış ve o gün bu gündür, bu araştırma alanı psikolojinin en verimli alanlarından birini oluşturmuştur. Ben bu alana kendi tarihsel maddeci anlayışım ile girdim ve şöyle bir sonuca ulaştım: Bütün insanlarda, ruhsal olarak toplam *altı* ayrı duyarlık eksenleri vardır: 1) Sevmek/Sevmemek; 2) Güvenmek/Korkmak; 3) Beğenmek/Ayıplamak; 4) Sevinmek/Üzülme; 5) Haz Duymak/Acı Çekmek; 6) Ayırdına Varmak/Kavrayamamak. Bedenin beş algı kapısına karşılık, ruhun altı “algı kapısı”. Bedeninkilere duyular deniyor, ruhunkilere de “duygutür” adını verdim.

Şimdi, çok olası birtakım yanlış anlamaları önleme umuduyla, bu duygutürlerin niteliğine ilişkin birkaç kısa açıklama sunmam yerinde olacak. Bir kez, duygutürlerle gerçek duyguları kesinlikle birbirine karıştırmamak gerekiyor. Tıpkı duyular gibi, bunlar yalnızca birer olanak. Örneğin işitme duyumuz, ne işiteceğimizi belirlemez. Bu bir klasik müzik parçası olabileceği gibi, bir bomba patlaması da olabilir. Aynı şekilde, diyelim sevmeye yeteneğimiz, kime karşı nasıl bir sevgi ya da nefret duyumsayacağımıza karışmaz. Bunu belirleyen kültürdür. Kültürler de toplumuna göre farklılaşacağından, bir toplumda yaşanan sevgi-nefret duyguları bir başka toplumunkinden çok değişik olabilir. Türümüzün sevgi yeteneğine sahip olması, bunu her yerde algılamamıza olanak verir. Ama bunun somutta nasıl olacağını, değişik bir insan doğasının oluşumuna ne gibi bir katkıda bulunacağını, somut tarihsel koşullar, kısacası kültür ve bu kültürün parçası olarak gerçekleşen çeşitli bireysel deneyimler belirler. Sadece altı eksenle, sonsuz çeşitlilikte duyular algılamak olanaklıdır. Çünkü, bir kere her eksen, belli bir duyarlık türünde, en olumlu uçtan en olumsuz uca dek uzanır. Örneğin, en ulvi aşktan en gaddar düşmanlığa dek, bu tür duyguların hepsi, Sevmek/Sevmemek ekseninde yer alır. İkincisi, gerçek yaşamda katıksız duyular ya da düşünce olmadığı gibi katıksız türdeşlikte duygular da yoktur. Duyular-düşünceler, her zaman birer *bileşiktir*. Dolayısıyla, değişik duyarlık eksenleriyle algılanan duygular-düşünceler, her zaman karmaşık bileşimlerin parçası

olarak ortaya çıkar. Örneğe, bir sevgi duygu-düşüncesine, nefret de, sevinç de, şehvet de, korku da, merak da, muhtemelen başka duygu-düşünceler de karışabilir.

Duygutürler, adı üstünde, yalnızca duygu-düşüncenin *türüyle* ilgilenir. Dolayısıyla, diyalektiğin nicelik/nitelik dönüşümü bunları etkilemez. En büyük güvenden en uçuk paranoyaya dek, duyarlık eksenini olarak hep Güvenmek/Korkmak duygutürü iş görür. Buna karşılık, nicelik/nitelik dönüşümü, yaşamdaki her şey gibi gerçek duygular için de geçerlidir. Örneğin sevginin nefrete dönüşmesi, edebiyatın haklı olarak ilgilendiği anlamlı bir duygusal oluşumdur. Bunu duygutür kuramı değil, belli bir kültürün yarattığı sevgi ilişkileri açıklar. Aynı nedenden dolayı, duygutürler, “heyecan”larla ilgilenmezler. Çünkü heyecan, duygu-düşünceye bedensel birtakım tepkilerin de katılmasıyla ortaya çıkan bir durumdur ve duygulanımın türünden bağımsızdır. Örneğin insan, sevgilisiyle buluşacağı için de heyecan duyabilir, laboratuvarındaki araştırması iyiye gittiği için de. Birinci durumda Sevmek/Sevmemek (belki bir de Haz Duymak/Acı Çekmek) duygutürü, ikinci durumda ise Ayırdına Varmak/Kavrayamamak duygutürü devreye girer. Dolayısıyla, duygutür, heyecanı belirlemez.

Dikkat edilmesi gereken çok önemli başka bir özellik, duygutürlerin daima *insanlararası ilişkilerle* ilgili olmasıdır. Dolayısıyla, duygutürler, bu tür ilişkilerin ürünü olmayan karakter özelliklerinin dışında kalır. Örneğin, Eski Yunan’dan beri, o çağda inanılan varlığın dört temel ögesine koşut olarak, insanların da dört temel mizaç özelliğinden birine yatkın oldukları gözlenmiştir. Bence doğru olan bu gözleme göre, kimi insan *hava* gibi hareketli, hercai, havadır; kimi insan *toprak* gibi içine kapanık, donuk, kasvetlidir; kimi insan *ateş* gibi durmadan parlar, sinirlenir, yanıp söner; kimi insan ise *su* gibi dingindir, kolay sinirlenmez, soğukkanlıdır. Bu teşhis doğrudur. Ancak, dikkat edilirse bunlar, tıpkı bir beden insan bedeni olup olmamasını *etkilemeyen* boy ya da saç rengi gibi, *biçimsel özelliklerdir*. Sayılan mizaç özellikleri de bunlar gibidir. Ruhların “ne” olduğunu değil, “nasıl” olduğunu etkilerler sadece. Diyelim sevgi, sinirlice de yaşanabilir, sakin de. Ama duygutür bunun sadece sevgi olma özelliğiyle ilgilenir. Çünkü tür olarak insanı ilgilendiren yön budur. Az önce sözünü ettiğim Amerikan “ayırıcı özellik” yaklaşımının en büyük kusuru bu noktadadır. Bu yaklaşım, duygutür kaynaklı ruhsal özelliklerle mizaç özelliklerini birbirine karıştırıyor. (Örneğin, Amerikan psikolojisinin dünyaya armağan ettiği ünlü Beş Büyük –*the Big Five*- etmen dizisi, açıkça böyledir.) Bu da,

diyelim iki kol iki bacak sahibi olmakla deri renginin, çözümlenmelerde aynı kefeye konmasına benzer, yani bilimsellik dışında kalır.

Duygutürler, bizi tür olarak “insan” yapan duygu-düşünce alışverişlerinin “olanak ızgarasını” oluştururlar. Nasıl ki, bedende önemli bir eksikliğin bulunması, “sakatlık” ya da hatta “ölüm” demekse, duygutürlerde (duygu-düşünce olanaklarında) bir eksiklik, ruhsal “sakatlık” ya da hatta ölüm anlamına gelebilir. Komada ya da delilikte durum budur. Biz duygutür kapılarından geçerek insanlaştığımızdan, insan dışı nesnelere karşı da duygu-düşünce besleyebilmek için, *önce* bu kapılardan geçmiş olmamız gerekir. Doğumundan itibaren başka insanlarla ilişki içinde altı duygutürünün duyarlıklarını harekete geçiren duygu-düşünceler deneyimlememiş kişiler, bunları insan dışı nesnelere karşı da duyumsayamazlar. Örneğin, köpeğimizi seviyorsak, bir çiçeği beğeniyorsak, bülbül sesi bizi neşelendiriyorsa ... bunu hep daha önce başka insanlarla bizi insan yapan ilişkiler yaşamış olmamıza borçluyuz. İnsan söz konusu olduğunda, “doğal” duygu-düşünce yoktur. Hepsi kültür kaynaklıdır. Hepsini yaşamamıza olanak veren şey de, türümüzün ortak özelliği olan belli başlı altı duyarlık eksenidir.

Bedenimiz gibi, duygutürler de *evrim kaynaklıdır*. Örneğin tiksinti duygusu olmasaydı, atalarımız besin kaynakları arasında ayırım yapmazlar, sonuçta kolayca zehirlenebilirlerdi. Sevmezliğin, nefretin kaynağı budur. Korku da böyle işlevsel bir duygudur ve türümüzün Güvenmek/Korkmak duygutürüne dönüşmüştür. Merak da öyle. İnsan türünün Ayırdına Varma/Kavrayamama duygutürünün kökeni buradadır. Bunlar evrim çizgimizde *zaten var oldukları içindir* ki homo cinsiyle birlikte *insana özgü* biçimlere dönüşebilmişlerdir. İnsanın ruhsal yapısının bütün bu duyarlık eksenleri evrimden gelmeseydi, tür olarak insanın bildiğimiz bu özellikleriyle ortaya çıkması olanaksız olurdu. Beden kadar türün ruhsal yapısı da evrimin ürünüdür.

Duygutür kuramının önemli bir getirisi, işlevsel, operasyonel araştırmalara araçlık edebilecek bir nitelik taşımasıdır. Gerçekten de, duygutürler sabit olduğu için, bunlardan türetilen *aynı soruları*, ayrı ayrı, hem kültür karşılaştırmaları, hem ruhsal yapı karşılaştırmaları, hem de kültür-ruhsal yapı karşılıklı etkileşim araştırmaları için kullanmak olanaklıdır. Bu sorulara birkaç örnek, şunlar olabilir: Bu kültürde kimler, ne tür sevgilerin, ne tür nefretlerin nesnesidirler? İnsanlararası ilişkilerde en büyük huzuru veren güven ilişkisi en çok kimler arasında kurulur?

Bu kültürde en çok neden korkulur? Neyle en çok övünülür, neden en çok utanılır? En büyük sevinç ya da en büyük üzüntü kaynağı olarak görülen ilişkiler nelerdir? Hangi ilişkiler en büyük haz ya da en büyük acı kaynağı olarak görülür? Bu ilişki düzeninde bireysel ve toplumsal bilincin en önde gelen kaynakları nelerdir? Ne tür ilişkiler bir ideolojik karartma işlevi görür? Hangi hazlar utanma kaynağıdır? Hangi sevinçler övünç vesilesidir? vb. vb.

Duygutür kuramını da böylece ana hatlarıyla özetledikten sonra, konuyu kaparken, bu on iki yıllık araştırma serüveninin ürünü olarak ortaya koyduğum kavramsal çerçevenin çok olumlu bulduğum bir yanına işaret etmek isterim. Tarihsel maddeciliğe dayanan bu çerçeve, kapsayıcılığı ve esnekliği sayesinde, Freud'den Eysenck'e, Vygotsky'den Bourdieu'ye dek çok çeşitli katkıları kendi içinde soğurma; dayanağının sağlamlığı sayesinde de, bu soğurmayı, bu kez iyi anlamda "seçmeci" (karıştırıcı değil, bir senteze ulaşmak için "devşirici") bir eleştirelilikle yürütme olanağını sunmaktadır. Nitekim kitabımda, ben bu olanağı karınca kararınca kullanmaya çalıştım.

Umarım bana heyecan veren bu araştırmamın sorunlarını ve çözümlerini size yeterli bir açıklıkla sunabildim. Katıldığınız için çok teşekkür ederim. Ancak, sözlerimi noktalamadan önce, önemli bir gönül borcumu ödemem gerek. Şu anda aramızda bulunan Yordam Kitap'ın sahibi Sayın Hayri Erdoğan ile bugün bence Türkiye'nin en değerli siyaset bilimcilerinden biri olan eski öğrencim Sayın Gökhan Atılğan olmasaydı, bu araştırmam *Birey Nedir?* kitabıma dönüşemeyecekti. İşte bu nedenle, bu iki kişiye özellikle teşekkür etmek istiyorum. Hepiniz sağ olun, var olun!